

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Ἡ Ἑλλάς εἶναι δημοκρατικὴ

ΑΘΗΝΑΙ, ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ 20, ΤΗΛ. 624.501

ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α' (ΚΑΤΟΧΗΣ) 1 - 44 ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΕΤΟΣ 22ον ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 6610 ΤΙΜΗ ΔΡΧ. 1,50

ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1966

Ο ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΛΟΓΟΣ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΔΑΧΗ

Τὰ ἑκατὸν σαράντα χρόνια τῆς Ἑξόδου

ΤΟΥ Κ. Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΩΣ νὰ προσπεράσῃ κανεὶς τὸ Μεσολόγγι, αὐτὸ τὸ πρόσωπο τῆς ἀθανασίας; Κάθε φορὰ πὺ ἐναῶρεται ἡ μνήμη του, Ἀπρίλη μῆνα, αἰσθάνεται κανεὶς νὰ σαλεύουν μέσα του οἱ ρίζες τοῦ Γένους, οἱ δεσμοὶ με τοὺς προγόνους οἱ ἀκατάλυτοι. Πηγαινόμεν στα πέρατα τοῦ κόσμου, περιδιαβάζουμε ἐδῶ κ' ἐκεῖ, γιὰ νὰ συγκομίσουμε ἐντυπώσεις, γιὰ νὰ γνωρίσουμε τοὺς λαοὺς, γιὰ νὰ γαρύμε τὴν ὁμορφίαν, πὺ ἔχει ἄ-

πειρες μορφές, γιὰ νὰ μάθουμε κί ἄλλες ἱστορίες, γιὰ νὰ ζήσουμε περιστατικὰ πρωτογνωρίστα. Καὶ νὰ πὺ ἔρχεται ἡ στιγμή πὺ ἐπι-στρέφουμε καὶ πάλι στὸν-ἑαυτὸ μας, στὸ καλυβάκι πὺ εἶναι ἡ πα-τοῖδα, στὸ ταπεινὸ ἄνθος τοῦ ἀνοϊξιάτικου ἀσφάδελου, πὺ ἀντι-προσωπεύει στα μάτια μας ὄλους τοὺς παρῶδεις τοῦ κόσμου, στὸ πασιούθι πὺ εἶναι τὰ πρῶτα μας γόνατα, τὰ πρῶτα μας δῆματα. Μεγάλη χαρὰ καὶ τῆς ψυχῆς καὶ

τοῦ νοῦ εἶναι ἡ περιπλάνηση. Ἄρ-κεὶ νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ μὴ γά-νεσαι στα ἔξνα. Νὰ ξαναγυρίσης, νὰ ξανασκύβης στα πεπωμένα τοῦ λαοῦ σου καὶ, πὺ ἔμπειρος τὴν κάθε φορὰ, νὰ ξανακούς τις μυστικὲς φωνές πὺ ἀναδίνει ἡ γε-νέθλια γῆς καὶ νὰ φρονηματίζεσαι καὶ νὰ διδάσκεσαι.

Τέτοια διδαχὴ, καὶ «μεγαλώτα-τη», καθὺς ἔλεγαν τότε, στα χρό-νια τὰ παλιά, εἶναι τὸ Μεσολόγ-γι. Μία κολυμπήθρα τοῦ Σιλῶαμ, πὺ καλύτερεύει, πὺ γιατρεύει, πὺ εὐγενίζει, πὺ ἔξαναθωπίζει. Μία πηγὴ ἀγνισμοῦ. Ἐρχεται ὁ Μπαῦρον ἐκεῖ πέρα, στὴν ταπεινὴ πολιτεία τῆς λιμνοθάλασσας, συ-νεπαρμένος ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ οὐ-σία ἑνὸς ἀγῶνα, πὺ ἀνταποκρί-νεται με ἀμειπτη ἐκρίδεια στὶς ρομαντικὲς παρορησεις του καὶ στὸς νεοκλασσικοὺς τοῦ δραματι-σμοῦ. Ἐρχεται ἀπὸ μίαν ζωὴ δι-υβισμένη στὴν ἀνθρωπαρέσκεια, στὴ λαϊμοισγία τῆς ἡδονῆς, στὴν ἀπο-δέσμευση ἀπὸ κάθε ἠθικὸ κανόνα, ἑνας ἀνθρωπος πὺ κατατρύχεται ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῆς μειονεξίας

καὶ πὺ δὲ βρίσκει ἄλλο τρόπο τοῦ «εὐπάρεχιν» ἀπὸ τὴ μεγαλόστομη ποίηση καὶ τὴν ἀένη προκλήση κοινωνικῶν σκανδάλων. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀλαζονικὸς Βρεταννός, ὁ κακα-μαθημένος εὐπατρίδης, πὺ δὲν κατέχει τὴν ἰκανότητα νὰ συλλογι-στῇ τὸν πόνο τοῦ ἄλλου, αὐτὸς ὁ ἀκαταπῶντος ἔραστής, ὁ γεμάτος κορυμὶ, ὁ γεμάτος δίψα καὶ πείνα ζωῆς, ἀντιμετωπίζει τις πραγμα-τικότητες, πὺ μποροῦσε νὰ τις στοχασθῇ σάν ποιητής, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ τις νιώσῃ σάν ἠθικὴ προσωπικότητα. Τὸ Μεσολόγγι τὸν παίρνει εθασμένο, ἀποκαυμά-νο, ἀπελπισμένο, κυμαινόμενο ἀ-νάμεσα στοὺς οὐρανοὺς καὶ στα ὑποχθόνια, ἑνα «Τσαίλντ Ἀρολντ» ἢ ἑνα «Μιάμερντ», καὶ τὸν μετα-μορφώνει μονομιάς, ἀπὸ τὴν πρῶ-τη στιγμή, σ' Εὐρορίωνα. Τὸ Με-σολόγγι χρωστᾶει στὸ Μπαῦρον πολὺ λιγώτερο ἀπὸ ὅσα χρωστᾶει ὁ Μπαῦρον στὸ Μεσολόγγι. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀγνωμοσύνη, ἄν τὸ ση-μειώσουμε μίαν φορὰ. Γιατὶ ὁ Μπα-ῦρον πρόσφερε στὸ Μεσολόγγι μίαν περᾶπου ἐσφλημένη ζωὴ. Καὶ τὸ

Μεσολόγγι ἀντιπρόσφερε στὸ Μπαῦρον τὴν ἠθικὴ δικαίωση καὶ τὴν ἀθανασία, μίαν ἀθανασία πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πὺ θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ προσπορίσουν ἡ λυρικὴ εὐγλωττία του, οἱ διαμά-γες του με τοὺς Σκώτους δάσδους καὶ τοὺς Ἀγγλοὺς δημοσιογρά-φους καὶ ἡ κοινὴ καταδραμὴ γιὰ τις ἐρωτικὲς του περιπέτειες. Ἡ ἀφροσύ του στὸ πάθος τῆς ζωῆς ἦ-ταν ἡ λευτεριά πὺ εἶγε προτιμή-σει. Καὶ, ἐσφηνικά, ἀνακάλυπτε πῶς ἡ λευτεριά δὲν εἶναι ἠθικὴ ἀ-συσθσία, πῶς εἶναι ἠθικὴ καταξί-ωση, χάρος καὶ πόνος καὶ θάνατος. Ἐσφηνικά, ἐμάθαινε τὴν τέχνη νὰ εἶναι ἄντρας. Νὰ ὑπομένη τὴ στέ-ρηση, νὰ γυμνάζεται στὴν ὑπομο-νή, νὰ σχεδιάζῃ μεγαλότολμες ποῶξεις, νὰ μὴ λογασιάζῃ τὸ χόνο καθὺς τὸν ἐλογασιάζε ἄλλοτε, ὅταν προσπαθοῦσε στὴν Ἀθήνα, στὸ μοναστήρι τῶν Καπουτσίνων, νὰ μὴ παρῶνη πίνοντας ξεῖδι, γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ πεπωμένο τῆς γε-

➔ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΛΙΔΑ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΔΑΧΗ

→ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΕΛΙΔΑ 1

νιάς του, που τότε ήθελε βραχύβιους τους άρσενικούς. Πεθαίνοντας στο Μεσολόγγι Ιαίασε το πανί του με τη μοίρα του Σέλλεϋ και του Κήτε και καταστρώθηκε στον ούρανό των αιώνων προτύπων. Άρρώστησε το κορμί του εκεί. Η άρρωστη ψυχή του έγινε, βρήκε τον αληθινό της προορισμό.

Παράλληλη είναι και του Έλβετου φαρμακοποιού, του Ιωάννη Ίάκωβου Μάγερ, του πολυτιμότερου χρονικογράφου της πολιορκίας, ή περιπέτεκα. Ο Ιωάννης Ίάκωβος Μάγερ γεννήθηκε σιμά στη Ζυρίχη, στο Σαίφλισντορφ, στα 1798, τη χρονιά που γεννήθηκε κι' ο Σολωμός. Είναι μιιά σύμπτωση που μπορεί να έχη τη μυστική σημασία της. Είκοσι χρονών ο Μάγερ πήρε γυναίκα του τη Σαλώμη Στάουμπ. Άλλα δεν έζησαν πολύ μαζί. Η γυναίκα του τον κατηγορήσε στο δικαστήριο της Ζυρίγης βαρύτεστα. Τον ώνάμασε συκοφάντη, άπατεώνα, σπάταλο, άσυμπόνητο άνθρωπο· ο Μάγερ δεν αντιμύλησε· και το δικαστήριο έλυσε το γάμο σπρωγμένο σε όσα είχε καταγγείλει η Στάουμπ. Είκοσι δυό χρονών ο Μάγερ βρίσκεται στο Φράϊμπουργκ της Βάδης, φοιτητής της Ιατρικής. Και τον απέβαλαν από το πανεπιστήμιο για κακή διαγωγή. Ίδου τί γράφει το λατινικό κείμενο του έγγραφου της άποβολής κατά μετάφραση στην καθαρεύουσα: «Αν τυχόν κανένα νέον, διακρινόμενον διά την αδιάκοπον επιμέλειαν και την χρηστότητα του χαρακτήρος, στενοχωρή ή ένδειαν και άπειλή να γάση την σπουδήν του ή να μη φθάση εις το ποθητόν τέουα, δέν λείπουσ βοηθήματα, τά όποια ή ευσέβεια των προγόνων προσέφερε και ένεπιστεύθη εις ήμάς, διά να άνακουφίζωμεν δι' αύτών την χαλεπότητα της πενίας. Εις έκείνους όμως, οι όποιοι κατατρίβουσ ματαιώς τον καιρόν των και, ένώ είναι ένδειεΐς, θέλουσ να φαίνωνται πλούσιοι και, καταχρώμενοι την εύπιστίαν των συμπολιτών των, έστερημένοι των μέσων να άποδώσουσ την δοθεισαν και νοσηματοποιηθείσαν βοήθειαν

νετάρασε τις νεανικές καρδιές.

Άφησε τον τόπο του, τις άσυλλογιστές του, μιιά μικρή ζωή ρημαγμένη και είκοσι τριών χρονών ήρθε στο Μεσολόγγι. Κ' έγινε ένας άλλος άνθρωπος. «Εύλογημένη», συνεχίζει ο Δροσίνης, «ας είναι η Σαλώμη Μάγερ το γένος Στάουμπ, ή όποια έζήτησε την διάζευξιν της από τον Μάγερ, και τρισευλογημένος ο γερμανός πρύτανης του Πανεπιστημίου του Φρειδούργου, ο όποιος τον απέβαλεν! Άν δέν συνέβαιναν τά δύο ταύτα, ή Έλβετία θά ειγεν ένα περισσότερον άγαθόν οικογενειάοχησ και ένα περισσότερον Ιατρον ή φαρμακοποιόν· άλλα το Μεσολόγγιον θά έστερεΐτο τον Πολύδιον της πολιορκίας του και το αίμα ένός άπογόνου του Γουλιέλμου Τέλλου — κατά την ιδικήν του έκφρασην — δέν θ' άνεμιγνύετο με τά αίματα των ήρώων της Έλλάδος». Ο Μάγερ στο Μεσολόγγι δέν είναι ο Φιλέλληνας, καθώς ο Μπάυρον, είναι ο Έλληνας. Αυτός ο καταπικραμένος από τα ίδια του τ' άνομήματα Έλβετος άνακαλύπτει τάν άνθρωπο μέσα του και μεταμορφώνεται σε μιιά πλήρη ανθρώπινη παρουσία. Πόσο του ταιριάζει ο στίχος του Σολωμού: «Άστραψε φώς κ' έγνώρισεν ο νιός τον έαυτό του!». Παιρνε γυναίκα του στο Μεσολόγγι την Άλιάνη κόρη Ίγγλέση ή Γριλιανού. Βαφτίζεται όρθόδοξος. Κατά πληροφορίες άδύβαιες, από το γάμο τούτο γεννιούνται δυό κορίτσια, που γίνονται κατά την Έξοδο, Ίδρούει, με χρήματα της γυναίκας του, φαρμακεΐο. Κάνει, με τις λίγες του γνώσεις, και το γιατρό. Συντάσσει τά «Έλληνικά χρονικά», την έφημερίδα της πολιορκίας. Χρησιμοποιείται από την έλληνική διοίκηση, σαν έμπιστο πρόσωπο, σε λεπτότατες άποστολές. Έπικαλείται την εισφοράν των άπανταχού λογίων, για να ίδρύση Έθνική Βιβλιοθήκη. Σκοτώνεται μαζί με τη γυναίκα του στην Έξοδο. Μιιά νέα ζωή, ή αντίστροφη όψη της παλιάς, δοσμένη ολόκληρη στην Έλλάδα. Θα μπορούσε να μείνη στην πατρίδα του και να ζήση λύτερος κ' ήρθε στο Μεσολόγγι, για ν' ανταλλάξη

της πόλεως, χωρίς ν' άκούσωμεν πρότασιν τινα συνθήκης». Ο Μάγερ πεθαίνει είκοσι όχτώ χρονών. Αυτός ο άπόλεμος γεύεται με άκέρια συνείδηση την ύψηλότατη ήδονή της θυσίας.

Αυτή τη δύναμη έχουν τα ιστορικά περιστατικά που γίνονται σύμβολα, που καταυγάζουν την Ιστορία με το άνέστερο φώς τους. Η έλληνική μοίρα είναι γεμάτη παρόμοια συμβάντα. Κάθε τόσο ο Έλληνας άνθρωπος είναι ύποχρεωμένος ν' αντιμετώπιζη το δίλημμα: λευτεριά ή έξολοθρευμός. Και δίνει πάντα την ίδια άπόκριση· άμετάδλητη, άφθαρτη, καθυσιασμένη από το αίμα χιλιάδων χρόνων. Αυτό το αίμα, αυτόν τον πόνο, αυτή την άγωνία, αυτή την πελώρια άνάταση, που μας φτερώνει και μας άποθεώνει στις στιγμές των μεγάλων κινδύνων, τη λησμονούμε, σαν πέσουμε στο τέλμα της χαμοσαρνάμενης καθημερινής ζωής. Πολύ συχνά μήτε ή πολιτική μήτε ή πνευματική μας ήγεσία τη συλλογίζονται. Ο έλληνικός πόλεμος είναι ο αντίποδας της έλληνικής ειρήνης. Και τούτη την έλληνική ειρήνη, θεμελιωμένη σ' ένα άπέραντο και βαθύτατα καταφυκτικό όστεοφυλάκιο, είμαστε ύποχρεωμένοι να υπερασπίζουμε με την ίδια εύθυγία και την ίδια άγνότητα που υπερασπίζουμε τα ίερά και τά όσια στον πόλεμο, αν επιθυμούμε να υπάρξουμε σαν έστια φωτός ανάμεσα στην κοινότητα των εθνών και όχι σαν ένα ώγρό, άναιμικό ήλιόγευμα. Ο άγώνας για τη λευτεριά είναι ο άγώνας της κάθε στιγμής. Η επιδίωξη της δικαιοσύνης είναι επίσης ή επιδίωξη της κάθε στιγμής. Το χόος προς τον τόπο και προς την Ιστορία του είναι χόος δικαίωσ και αδιόλλαγο. Δέν μπορούμε να το εοφλήσουμε με κούφιος παρηγορικούς, όταν δέν είμαστε ίκανοί να νιώσουμε την Έλλάδα σαν ψυχική και πνευματική παρουσία, σαν άκατάλυτη έκφραση της ανθρώπινης εύλύνης, και την καταμολεύουμε με συνεχείς διασμούς. Οι γενιές που έρχονται περιμένουν από μας μιιά αληθινά λύτερη πατρίδα. Ισόνουη δίκαιη, γενναία, ανοιχτόμυαλη, τολμηρή, ολοζών-

τιμήσει· και τὸ δικαστήριο ἔλυσε τὸ γάμο στηριγμένο σὲ ὅσα εἶχε καταγγείλει ἡ Στάουμπ. Εἴκοσι δυὸ χρονῶν ὁ Μάγερ θρίσκειται στὸ Φράϊμπουργκ τῆς Βάδης, φοιτητῆς τῆς Ἱατρικῆς. Καὶ τὸν ἀπέβαλαν ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο γιὰ κακὴ διαγωγή. Ἴδου τί γράφει τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου τῆς ἀποβολῆς κατὰ μετάφραση στὴν καθαρῆν γλῶσσαν: «Ἄν τυγὸν κανένα νέον, διακρινόμενον διὰ τὴν ἀδιάκοπον ἐπιμέλειαν καὶ τὴν χρηστότητα τοῦ χαρακτήρος, στενοχωρῆ ἢ ἐνδεια καὶ ἀπειλῆ νὰ γάσῃ τὴν σπουδὴν του ἢ νὰ μὴ φθάσῃ εἰς τὸ ποθητὸν τέσμα, δὲν λείπουν βοηθήματα, τὰ ὁποῖα ἢ εὐσέβεια τῶν προγόνων προσέφερε καὶ ἐνεπιστεύθη εἰς ἡμᾶς, διὰ νὰ ἀνακουφίζωμεν δι' αὐτῶν τὴν κατεπὸτητα τῆς πενίας. Εἰς ἐκείνους δυὸς, οἱ ὁποῖοι κατατρίβουν ματαίως τὸν καιρὸν των καὶ, ἐνῶ εἶναι ἐνδεδεῖς, θέλουν νὰ φαίνωνται πλούσιοι καὶ, καταχρῶμενοι τὴν εὐπιστίαν τῶν συμπολιτῶν των, ἐστερημένοι τῶν μέσων νὰ ἀποδώσουν τὴν δοθεῖσαν καὶ χρησιμοποιοηθεῖσαν βοήθειαν καταχρῶνται, ἐπιβάλλομεν ἐπαξίους ποινὰς αἱ ὁποῖαι εἶναι καθωρισμέναι κατὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης». Καὶ γράφει ὁ Δροσίνης στὸν πρόλογο τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς πολιτοκρίας τοῦ Μεσολογγίου»: «Ἐδῶ τελειώνει ἡ πρώτη περίοδος τῆς νεανικῆς ζωῆς τοῦ Μάγερ. Καθὼς διαφαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς ἀποβολῆς του, ἐφορτώθη γρή, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδύνατο νὰ πληρώσῃ. Τὸ στάδιόν του ἀνεκόπη διὰ τῆς ἀποπομπῆς ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου. Οἰκογενειακὴ ἐστία δὲν ὑπῆρχε πλέον δι' αὐτόν. Τί ἄλλο εἶχε νὰ κάμῃ παρὰ νὰ ζητήσῃ τύχην εἰς τὰ ξένα! Ὁ ἀντίλαλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἶχε φθάσει ἕως ἐκεῖ καὶ συ-

κινώμετο μέσα του καὶ μεταμορφωνετο σὲ μιὰ πλήρη ἀνθρώπινη παρουσία. Πόσο τοῦ ταπεινῆται ὁ στίχος τοῦ Σολωμοῦ: «Ἄστραψε φῶς κ' ἐγνώρισεν ὁ νιὸς τὸν ἑαυτὸ του!». Παίρνει γυναῖκα του στὸ Μεσολόγγι τὴν Ἀλτάνη κόρη Ἰγγλέση ἢ Γοιλιανοῦ, Βαφτίζεται ὀρθόδοξος. Κατὰ πληροφορίες ἀβύβαιες, ἀπὸ τὸ γάμο τοῦτο γεννιοῦνται δυὸ κορίτσια, πού γίνονται κατὰ τὴν Ἑξοδο. Ἴδρῦει, μὲ γόηματα τῆς γυναίκας του, φαρμακεῖο. Κάνει, μὲ τίς λίγες του γνώσεις, καὶ τὸ γιατρό. Συντάσσει τὰ «Ἑλληνικὰ χρονικά», τὴν ἐφημερίδα τῆς πολιτοκρίας. Χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ διοίκησιν, σὰν ἐμπιστο πρόσωπο, σὲ λεπτότατες ἀποστολὰς. Ἐπικαλεῖται τὴν εἰσφορὰν τῶν ἀπανταχοῦ λογίων, γιὰ νὰ ἱδρῦσῃ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη. Σκοτῶνεται μαζί μὲ τὴν γυναῖκα του στὴν Ἑξοδο. Μιὰ νέα ζωὴ, ἡ ἀντίστροφη ὄψις τῆς παλιᾶς, δοσμένη ὀδύνη στὴν Ἑλλάδα. Θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ στὴν πατρίδα του καὶ νὰ ζῆσθαι λεύτερος κ' ἦρθε στὸ Μεσολόγγι, γιὰ ν' ἀνταλλάξῃ τὴν λευτερίαν μὲ τὸ θάνατον! Ἄλλὰ ἔμαθε τουλάχιστον τί εἶναι ἡ λευτεριά! Πῆρε τὸ μέγιστον μάθημα τῆς ζωῆς ἢ τοῦ θανάτου. Τὸ μέγιστον μάθημα τοῦ Μεσολογγίου. Ἴδου τί γράφει ὁ Μάγερ σὲ φίλο του λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑξοδο: «Ἐν ὀνόματι ὅλων τῶν ἐνταῦθα ἠρώων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ Νότης Μπότσαρης, ὁ Παπαδιαμαντόπουλος καὶ ἐγώ, ὅστις παρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Δικεικῆσεως ἐδιωρίσθη ἀρχηγὸς ἐνὸς ἐκστρατευτικοῦ σώματος, σὰς ἀναγγέλλω τὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὤρισμένην ἀπόφασίν μας διὰ νὰ ὑπερασπισθῶμεν καὶ τὴν ὑστέραν σπιθαμὴν τῆς γῆς τοῦ Μεσολογγίου καὶ νὰ συνενταφιασθῶμεν ὑπὸ τὰ ἐρείπια

ἑλληνικῆς εἰρήνης, θεμελιωμένη σ' ἓνα ἀπέραντον καὶ βαθύτατον κατανυκτικὸ ὀστεοφυλάκιον, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπερασπίζομε μὲ τὴν ἴδια εὐθυμίαν καὶ τὴν ἴδιαν ἀγνότητα πού ὑπερασπίζομε τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια στὸν πόλεμον, ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ὑπάρξομε σὰν ἐστία φωτὸς ἀνάμεσα στὴν κοινότητα τῶν ἔθνων καὶ ὄχι σὰν ἓνα ὄγκρον, ἀναιμικὸν ἠλιόγερον. Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν λευτερίαν εἶναι ὁ ἀγῶνας τῆς κάθε στιγμῆς. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιδίωξις τῆς κάθε στιγμῆς. Τὸ γόος πρὸς τὸν τόπον καὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν του εἶναι γόος διαίωμα καὶ ἀδιόλλατον. Δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἐοφλήσομε μὲ κούφιοις παρηγορητικαῖς, ὅταν δὲν εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ νιώσομε τὴν Ἑλλάδα σὰν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ παρουσία, σὰν ἀκατάλυτη ἔκφρασις τῆς ἀνθρώπινης εὐλύνης, καὶ τὴν καταμολεύσομε μὲ συνεχεῖς διασμούς. Οἱ γενεὲς πού ἐρχονται περιμένουν ἀπὸ μᾶς μιὰ ἀληθινὰν λεύτερη πατρίδα, ἰσόνουη, δίκαιη, γενναία, ἀνοιχτόμυζλη, τολμηρὴ, ὀλοζώντανη. Ὅχι ἓνα θλιβερὸν κομμὶ κατασπαραγμένον ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπὴν ἐπιβουλήν τοῦ πολιτικοῦ συμφέροντος, ἀπὸ τὴν φαλκίδευσιν κάθε ὑψηλοῦ νοήματος ἀπὸ τὴν ἐνοχὴν ἐκμετάλλευσιν κάθε εὐκαιρίας. Καὶ θὰ πρέπει νὰ τρέμομε τὴν στιγμὴν πού οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἑξόδου θὰ σταθοῦν στὴν πύλιν τῆς ἀθανασίας καὶ θὰ μᾶς ῶτήσοιν:

— Τί τὸ ἐκάματε τὸ Μεσολόγγι;

Τὸ Μεσολόγγι δὲν εἶναι μονάχα ὁ πόλεμος. Εἶναι ἡ κάθε στιγμὴ. Κι' αὐτὸ ἴσια ἴσια τὸ Μεσολόγγι τῆς κάθε στιγμῆς εἶναι πού δὲν ὑπάσχει.

Ι. Μ. ΠΑΠΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ